

О. М. Мельник,

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, м. Івано-Франківськ

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС ЯК ПРЕДМЕТНА СФЕРА СУЧАСНОЇ ПРОЗИ: ВИЯВИ КОМІЧНОГО

Статтю присвячено з'ясуванню специфіки комічного на матеріалі новели «Ми маємо те, чого не маємо» Богдана Жолдака, роману «Хата-читальня» Павла Щегельського, оповідання «Загальний аналіз» Олександра Ірванця. Висвітлено особливості сміху на поетикальному й оцінному рівнях, виокремлено об'єкти художньої уваги в межах теми літературного процесу, зацентовано на художній вартості творів. Проведений аналіз художніх засобів конкретизує своєрідність письменницької техніки, авторське ставлення до зображуваного, а також виявляє умови виникнення комічних емоцій.

Ключові слова: комічні емоції, комічний ефект, іронія, іронічний смисл, сатира, підтекст.

Статья посвящена изучению специфики комического на материале новеллы «Мы имеем то, чего не имеем» Богдана Жолдака, романа «Хата-читальня» Павла Щегельского, рассказа «Общий анализ» Александра Ирванца. Выявлены особенности смеха на поэтикальном и оценочном уровне, выделены объекты художественного внимания в пределах темы литературного процесса, акцентируется на художественной ценности произведения. Проведенный анализ художественных средств конкретизирует своеобразность писательской техники, авторское отношение к изображаемому, а также обнаруживает условия возникновения комических эмоций.

Ключевые слова: комические эмоции, комический эффект, ирония, иронический смысл, сатира, подтекст.

Literary process as an objective sphere of modern prose: comic expression. This article is devoted to figure out the comic specifics based on the «We have the thing that we don't have» novel by Bohdan Zholdak, «Reading room» novel by Pavlo Shchegelskyi, «General analysis» story by Oleksandr Ivanets. It is pointed out the peculiarities of laugh on the poetic and the valuation levels given accent to the objects of artistic consideration in the terms of literary process, emphasized on the literary value of the works. The conducted analysis of the artistic device specifies the writer's technique identity, author's attitude to the represented picture and discovers the conditions of rise of comic emotions.

Key words: comic emotions, comic effect, ironic meaning, satire, implication.

Реакція на негативні явища в мистецькому процесі є завжди актуальною, і особливо дієвим в цьому сенсі може бути художнє слово. На тлі поодиноких звернень сучасних прозаїків до сатиричної, гумористичної чи іронічної інтерпретації теми письменства привертають увагу новела «Ми маємо те, чого не маємо» Богдана Жолдака, роман «Хата-читальня» Павла Щегельського, оповідання «Загальний аналіз» Олександра Ірванця. Літературознавчий інтерес становлять відбиті у творах впізнавані прикмети українського літературного процесу, карикатурні образи письменників, функціональне навантаження художніх засобів, за допомогою яких автори виражають різні за тональністю й емоційним напруженням відтінки сміху.

Актуальність обраної теми зумовлена кількома чинниками: потребою адекватного вивчення художньої своєрідності прози такого гатунку; необхідністю поглибити теоретико-методологічну базу вивчення комічного; недостатнім вивченням вияву сміхової традиції в сучасній прозі. **Мета** статті – з'ясувати особливості комічних емоцій на поетикальному й оцінному рівнях, тож необхідно розв'язати такі завдання: визначити доміанти творчих методів авторів; виявити авторське ціннісне ставлення стосовно персонажів; виокремити об'єкти комічного зображення в межах теми літературного процесу; охарактеризувати функціональне наповнення художніх засобів. Вивчення стилю, системи художніх засобів співвідноситься із зовнішнім виявом комічного, а виявлення глибинного смислу – із розшифруванням підтекстів, натяків. Важливим є розуміння функцій найменших засобів і компонентів смислової структури, їх узгодженості зі способами організації тексту.

Варто згадати з історії сміхової традиції творчість Юрія Івакіна, серед пародійно-карикатурних персонажів якого – фейлетоніст Штампович («Новорічна пригода з фейлетоністом»), літературознавці Іван Теля-Пасе, Панас Стовбур, Пилип Пекельний, Юхим Первака, Марія Малохмарна («Чи впадає Волга в Каспійське море?»), поети, що претендують на звання геніїв або т. зв. виконувачів обов'язків генія («Потрібен геній»). Окрім того, гуморист висміював невдалі романи («За що?»), виснаження сміхових ресурсів літератури («Як піднести рівень гумору») [3].

Своєрідно зображено сучасні проблеми літературного процесу в новелі «Ми маємо те, чого не маємо» Богдана Жолдака, де композиційним типом вираження підтексту є мовлення персонажа – електромеханіка Петі, який коментує все почуте на літературній конференції. Парадоксальна назва твору, звісно, привертає увагу своєю внутрішньою суперечністю, акцентуючи на протиріччях літературної ситуації. Звернення винятково до плану фразеології представника «низів» зумовлює невідповідність між засобом і об'єктом зображення, тобто мовою і темою (спотвореним суржилом – про сучасний стан письменства і його представників). Тому, відповідно, комічний ефект твору неминуче виразний. Приміром, Петя намагається пояснити своїй подрузі Тосі деякі слова і вирази з висновків, які він занотував: апріорі – це «безо всяких задніх мислів»; інтроспективна – «це, як ти, Тосю»; «... література поділяється на київсько-житомирську, галицько-станіславську та наталкобілоцерківську» [2, с. 204]; «... кабінет Римарука набагато менший, аніж тувалет у якогось би нового руського» [2, с. 205]; «... вокруг літератури такого цікавого много, що вона сама вже по собі й ни інтресна така, як то, що про неї думають» [2, с. 206]. Окрім того, Петя оперує такими поняттями, як-от: «провінційність», «розінтелігенчення літератури», «глибока новизна», «масив літератури». Однак спосіб невідповідності не виражає глузування зі «святої простоти» Петі, його непрофесійності чи обмеженості. Парадоксально, що саме

Петя озвучує ту гірку правду, хай і перебільшену, про літературу, яку «не печатають після див'яности першого року». Він вважає себе причетним до історії літератури, бо таємно записує всі розмови на плівку: «Може, щось од них та й останицьця благодаря міні» [2, с. 206].

Згідно з уявленням Петі, літератори постають у новому, комічному світлі: «балакуни»; «умніки», «мухи ни обідять»; «одна Соломія», яка «хвалила секс»; жінчина, що говорила «по-писаному» (Наталка Білоцерківець); якийсь «нервинний»; «писатільниця, яка воспела секс» (Оксана Забужко), один «американець», що сказав страшну річ про «союз пісатілів»; Харчучка, якої всі бояться, «навіть вона сама»; Кулик, якого «вже вигнали з газети»; Леонід Фінбер, який «требував, щоб іще зробить премій». Цей комізм набуває іншої тональності, гіркого усміху, коли механік по-своєму тлумачить усі літературні бесіди: «Бо вони боятьця: їхню літературу вже зліквідували, а розговори про неї – ще ні» [2, с. 206].

Роман П. Щегельського «Хата-читальня» цілком присвячено зображенню робочих буднів Інституту з друкування паперів, що своєю абсурдною, пародійно-безглуздою назвою установи схожий на «Фіндіпош» (філіал науково-дослідного інституту з вивчення попиту на ондатрово-пижикові шапки) з роману «Аристократ» із Вапнярки Олега Черногуза. Один із рецензентів твору П. Щегельського, В. Туркевич, відзначає поєднання в тексті чистого реалізму, тонкої лірики і гострої сатири [5]. Завдяки контрасту між темою (оповідь про приміщення «свята святих літератури») і характером її інтерпретації (підкреслено «низький» стиль) письменник досягає комічного ефекту. Адже хата-читальня – це вулична назва громадської вбиральні тьоті Їти, куди впускали за умови купівлі непотрібних газет.

Ієрархія Інституту вельми широка, а творення численних посад у ньому є іронічним вираженням авторської ідеї «паперового» закладу: «впливові бабусі» Елеонора та Ганна, Головний письменник, Поважний, Солідний, Керівні, Організаційні, Функціональні, Колегіальні, Об'єднальні, Партійно-номенклатурні, Хрестоматійні, Приблудні, Видатні, Відомі, Великі, Безликі, Класики, Талановиті, Грошовиті, Здібні, Маститі, Геніальні, Письменники-герої, Письменники-орденоносці, Письменники-орденопросці, Письменники впливові, Письменники гонорові, Комісія по боротьбі з молодими, позаштатні літконсультанти. Пишномовні перифрази (літературна братія, інститутська богема, борзописець, армія народних месників) мають функціональне навантаження завдяки контексту іронічної інтонації.

Творчість «коло-сальних» поетів-початківців є однією з основних мішеней критики. Їхню поезію доведено в романі до граничної пародійної трансформації: «Ти прийшла до мене, мов сновидка. Трепетали блискавки і грім. Принесла мені цебер повидла, От сиджу із ложкою і їм! [6, с. 117]. Юрко Химиша, Коля Гоїрок, Іван Ясько, Василь Пакулько – це персонажі, яких можна вважати спорідненими з Опанасом Шворнею («Неймовірне інтерв'ю» В. Симоненка). На закиди стосовно творчості, яка, мовляв, позбавлена молодечого завзяття, коло-сальні пишуть вірші, що починаються словом «Ех!» (Ех! Вітру б мені шпаркого!; Ех! Коня б мені баского!; Ех! Заритись би в копу сина і т. ін.).

У творі П. Щегельського загалом немає жодного виїмкового персонажа. Постає картина повсюдної графоманії: редакційні авторитети сприймають вірші Плужника як Пакулькові, поет-«самобродок» прагне опублікувати вірш про свинарку та швидкісний опорос, якийсь малограмотний пенсіонер з Пирятина домагається визнати його поетичне обдарування. Головного персонажа твору зображено крізь призму авторського сприйняття, а точка зору Пакулька визначальна у відчужено-насмішливій характеристиці «літературної братії»: «Та не може ж бути так, щоб зарплату (чи гонорар) платили тільки за те, що вони тирлюються у кабінетах, травлять анекдоти та вирішують власні справи, а гори рукописів на столах ростуть» [6, с. 93]; «Ну й розплодилося ж вас! Півтори брошури видав, а вже класик!»; «Це ж треба – ювіляр! Все життя дурником прикидався та гавкав на інших, а тепер його вітають, ще й дякують за значний внесок у літературу» [6, с. 80].

Висміяно також процедуру написання трафаретних вітальних адрес митцям, що полягає у механічному вписуванні прізвища й імені ювіляра до одного з численних шаблонів, як-от: «Високий інтелект, тонке чуття мови, а головне – правдивість, чесність, порядність завжди приваблюють шанувальників вашої творчості. Віримо, що ваш творчий подвиг ще буде належно поцінований» [6, с. 81]. Так само іронізував із літературної шаблонності, зокрема, відгуків на книжки, Юрій Івакін у фейлетоні «Як писати рецензії на сатиричні збірки», подаючи іменникові, дієслівні та прислівникові блоки, на які слід опиратися. У «Хаті-читальні» твори-матриці знижено зіставлено з магазинними етикетками: комп'ютер, замість друкувати роман Пакулька, видає бланки «Рух продуктів і тари по кухні» та ярлички «Панталони байкові з закритим низом. Розмір 52. (3 начосом). Колір – голубий».

«Загальний аналіз» Олександра Ірванця – це, як зазначено в підзаголовку, «оповідання про письменників і для письменників». Підкреслюючи зміст і призначення твору, автор у такий спосіб спрямовує конкретно визначеному адресатові підтекстовий висновок. Прикметно, що в оповіданні йдеться про представника покоління, яке дебютувало ще в радянський час. Говорити з повагою про особу (називаючи ім'я та по батькові) і водночас кепкувати з неї – така авторська настанова стосовно персонажа, Федора Івановича, який є «незмінною другою особою» в обласній організації НСПУ. Усе про нього дізнаємося зі суб'єктивного опису, що налаштовує на відповідне сприйняття в іронічному ключі. Персонаж осмислює своє життя, при цьому основним складником образу є перебільшена самооцінка (у внутрішньому монолозі), що передбачає розвінчання і приниження (в оповіді).

Важливий художній засіб твору – використання тла (вагон електрички). Адже впевненість Федора Івановича у своїй винятковості й особливому статусі вступає в протиріччя з оточенням: гострий запах тамбуру, жебрак як «антисанітарне» лихо, сильна тиснява, так що якийсь здоровань лежить на плечах письменника, аж той «вилетів з вагона, неначе корок». Такий фон використано з метою іронічного протиставлення впродовж усієї оповіді, тло також створює концентровану іронію, ефект якої зосереджено у вужчому контексті. Напри-

клад, висока думка («Український письменник впертий, наче віл. Потрохи, поволеньки тягне плуга. Оре свою нивку») виникає в ситуації, коли пасажери так тиснуть, що доводиться «широко розставити ноги і впертися плечем у скло вагонних дверей». Численні переживання Федора Івановича стосовно рідного слова, як-от реакція на російськомовні газети («За років три-чотири вона «Літературну Україну тут продаватиме і «Слово Просвіти». Не все одразу. Поступово налагодиться» [4, с. 6]) розвінчано завдяки всьому одній деталі поведінки. Російське мовлення лаборантки поліклініки його зовсім не зачіпає, навпаки – як зауважує спостерігач, ще й «запопадливо подивився» на неї.

Зіштовхуючи персонажа з цілком протилежним оточенням вагона, авторові кількома засобами вдається його викрити. Для прикладу, Федір Іванович ототожнює себе з «вічно бунтівною частиною літературного середовища». На противагу, в електричці цей бунт виражено думками: «Де, де в цих людей чуття мови, почуття національної гідності? Хочеться прямо зараз, розштовхуючи всю цю вагонну тисняву, пройти аж ген туди, вперед, через усі ці напхані вагони, увірватись до кабіни машиніста і все-все йому виказати!» [4, с. 9]. Однак таке протиборство так і не переросло в дії. Ще один начебто протест, проти двох продавців підсніжників, теж закінчується поразкою: «бунтар» лише подумки добирає найдошкульніші слова байдужим до природи.

У техніці іронії застосовано наскрізну деталь – «кишеню піджака під плащем». Оскільки ця деталь є головним засобом створення іронічно-насмішкуватого ефекту, простежмо зростання і спадання сюжетної напруги навколо загадкового вмісту. Спочатку на залізничній платформі Федір Іванович «механічно помацав» кишеню. У вагоні стояв, то «захищаючи», то «притримуючи правицею», то «прикриваючи рукою». Далі йдеться про «ніжний вантаж», який везе власник, «делікатно притискаючи в захисному жесті», аж «долоня вкрилася холодним потом». Згодом «перевірив правицею цілісність вмісту кишені», «учергове помацав», коли ж сів безпечніше – вийняв долоню. Аж у поліклініці Літфонду «розстебнув плаща й обережно видобув з кишені піджака дбайливо загорнуту в обривок газетного аркуша сірникову коробочку. Зверху під гумкою було застромлено папірця з прізвищем та ініціалами» [4, с. 16]. яку лаборантка так само «обережно взяла». У кінці твору іронічний ефект діє миттєво, несподівано, тому й сильно. Цей вплив пов'язаний із динамікою позиції читача. Сюжетний хід (поїздка) навіть асоціативно не виявляв фіналу; таке зміщення точки зору читача характерне загалом для техніки анекдоту.

Після гостроти враження вже у зворотному порядку можна оцінювати попередні фрази, де згущено іронію. Приміром, ще у вагоні письменник патетично розмірковує: «Все життя, вся діяльність українського поета-патріота має саме цей вищий сенс – оберігати! Дбайливо плекати вогник рідного слова, іскру поезії, стояти на сторожі прадавніх традицій, чистоти й духовності. Тому плекати. Дбати, стерігати й обороняти – місія обранців. І яка ж це велика честь – належати до їх числа!» [4, с. 10]. Та відомо, який предмет упродовж подорожі так старанно оберігав у кишені письменник. Задля цього він обережно йшов до виходу, шукав у вагоні комфортного місця й не виймав руки з піджака.

На зіставленні двох різних точок зору (персонажі і безстороннього розповідача) побудовано іронічний смисл твору. Осуд письменника («Ситі, вдоволені міщани!») ніби зумисне обертається супроти нього самого, ситого і вдоволеного, коли проводимо паралель із описом тривалого сніданку в ідальні Будинку творчості: «Було приємно споживати яечню, а потім ще й молочну вівсянку з міцним брунатним чаєм, водночас насолоджуючись тишею та благословенною самотністю. Ні прикрий критик Рибчук, ні криклива феміністка Зубринська, ані ті товсті графомани зі східних областей ... ніхто із них своєю нікчемною присутністю не заважав спокійному прийому їжі та подальшому її засвоєнню» [4, с. 4–5].

Ефективніше, ніж будь-яке розлоге пряме викриття, звучить вирок персонажа самому собі, коли порівнює себе з іншими письменниками: «Ну, це ж не вперше в історії літератури, коли нездари правлять балі в той самий час правдиве і шире слово мусить перебувати на манівцях» [4, с. 15]. Паралель «Федір Іванович – Шевченко; успішний Соколенчук – популярний графоман, сучасник Тараса Григоровича» іронічно знівельовано за допомогою єдиного в оповіданні зображення персонажа з погляду іншої особи (критика-аноніма), яка й виявляє справжній рівень доробку. Невідомий обіграє автограф Федора Івановича «зі щирою приязню», резюмуючи, що в поезії більше важать талант і майстерність, аніж приязнь. Прихована авторська опозиція до персонажа – у самовиправданні Федора Івановича: мовляв, у першій поетичній збірці «Жовтневі зорі» всього-на-всього з великої букви було написано слова «жовтень» і «вересень». У контексті проаналізованого образу письменника слушною є думка А. Бергсона про марносластво як вищу форму комічного: «Я не думаю, що є інший недолік, більш поверхневий і водночас більш глибокий»; «... специфічні ліки проти марносластва є сміх» [1, с. 107–109].

Отже, комічні емоції проаналізованої прози зумовлені відтворенням реальності, пов'язаної з письменством і його суб'єктами. Тема бездарності, графоманства виводить роман «Хата-читальня» П. Щегельського на злободенний рівень, незважаючи на його спрямованість у минуле. Сатиричний сенс твору втілено передусім в ідеї паперового закладу, абсурдно-безглуздої установи (Інституту з продукування паперів). Низька інтерпретація «святих святих літератури» задає тон відповідного зображення гаданої ієрархії письменників. Об'єктом прискіпливої авторської уваги є Пакулько, в полі зору якого постає намішлива характеристика «літературної братії» без жодної виїмкової постаті. Гірка іронія виявляється в назві новели «Ми маємо те, чого не маємо» Б. Жолдака, внутрішня суперечність афоризму співзвучна з висновками Петі про парадоксальну сутність сучасної літератури. Комічний ефект цього твору неминучий завдяки невідповідності мови і теми, використанню фразеології персонажа як композиційного типу вираження підтексту. Завдяки вдало дібраному тлу та ефекту несподіванки чітко окреслено риси літератора із «Загального аналізу» О. Ірванця: самозакохане перебільшення поетичного обдарування, пиху, зумовлену статусом, лицемірство й марносластво, розходження між словом і ділом.

Тож цікавою історико-літературною перспективою вважаємо дослідження відображених у художній творчості й літературній критиці тенденцій і явищ поточного періоду за допомогою засобів комічного. Звісно, є надто мало прозових творів, спрямованих засобами гумору, іронії, сатири якраз на літературний процес і його учасників. Виконувати функцію «важеля літературної боротьби» здатна, скажімо, літературна пародія чи інші жанри, зумовлені іронічною рефлексією з приводу мистецтва. Саме вони обслуговують злободенні потреби літературного процесу, застосовуючи засоби регулювання і корекції.

Література:

1. Бергсон А. Смех / [предисл. и примеч. И. С. Вдовина] / Анри Бергсон. – М. : Искусство, 1992. – 127 с.
2. Жолдак Б. Топінамбур, сину : extra drive stories / [передм. І. Долженкової] / Богдан Жолдак. – Л. : Кальварія, 2002. – 224 с.
3. Івакін Ю. О. Гіперболи : літературні фейлетони, гумористичні оповідання / Юрій Олексійович Івакін. – К. : Радянський письменник, 1975. – 160 с.
4. Ірванець О. Загальний аналіз / Олександр Ірванець // Кур'єр Кривбасу. – 2010. – № 244–245. – С. 4–16.
5. Туркевич В. Задзеркалля часу гострим пером сатирика / В. Туркевич // Літературна Україна. – 2008. – 7 лютого. – С. 7.
6. Щегельський П. Хата-читальня : роман / Павло Щегельський. – Л. : Кальварія, 2003. – 192 с.